

Саша С. Марковић¹
Универзитет у Новом Саду,
Педагошки факултет
Сомбор (Србија)

323.1(=163.41)(497.1)"1929/1941"
Преједни научни рад
Примљен 03/03/2023
Измењен 03/05/2023
Прихваћен 03/05/2023
doi: [10.5937/socpreg57-43202](https://doi.org/10.5937/socpreg57-43202)

УГРОЖЕНИ ИДЕНТИТЕТ И ИЗАЗОВИ НАЦИОНАЛНЕ ОБНОВЕ СРБА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак: Југословенско искуство српске националне идеје, средином четврте деценије прошлог века, било је озбиљно уздрмано. Атентат на краља Александра Карађорђевића био је догађај који је, након пркосне реакције лојалности, неповратно покренуо трагање за обновом националне идеје и њено суочавање са савременим европским узорима. С обзиром на то да је међународна геополитичка ситуација сведочила о процесу распадања Версајског мировног уговора, ново идентитетско позиционирање закупило је пажњу српске интелектуалне елите. У раду представљамо развој идеја националне обнове кроз укрштање тада актуелних становишта која са једне стране подстичу развој колективистичког типа друштва и, са друге стране, редефинисање индивидуалног приступа у постојећем становишту о демократији. Њихови противуречни ставови утицали су на плурализам, али је постојала опасност и од трансформације у антагонизам искључивих рефлексија.

Кључне речи: Срби, обнова, нација, демократија, друштво, колективизам

(НЕ)ОСТВАРЕНА ОПРЕДЕЉЕЊА

Државно заједништво, правно обједињење и југословенска национална интеграција били су носећа афирмација политичке и интелектуалне елите Срба током ослободилачких ратова Краљевине Србије до 1918. године (Ђорђевић, 1991). Њен крајњи исход нису реметиле ни одређене нијансе становишта, често врло напете и обележене са „мало заједништва у прошлости“ (Belić, 1991, str. 59). Народ, суочен са стварним околностима које су сведочиле о раширеној србофобији, често поплочаној бројним злочинима (Reiss, 2014), није био чврсто убеђен у интелектуални југословенски идеализам и његову упорну афирмацију.

Победоносни исход Великог рата, осенчен енормним жртвама, ипак је подстакао атмосферу у којој је превладало расположење повратка у толико жељену мирнодопску свакодневницу (Radojević & Dimić, 2014). Она је потискивала реалну

¹ milnik.markovic@gmail.com

сумњу у неизвесност заједништва и неповерење услед тешко премостивих ратних искустава, а подстицала тињајућу наду да велика држава и бројно становништво јесу одлучујући фактор одвраћања великих сила од ратних аспирација према Србима, али и успеха дуготрајнијег мира.

Овај трачак наде ипак се није трансформисао у жељеном правцу. Већ са начином доношења Видовданског устава 1921. године, а да притом тај начин није имао алтернативу, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца увелико је изгубила свој демократски капацитет и усмерила развој парламентаризма у правцу дугих али недоречених дискусија и продубљивања националних, уставних и државно-правних супротности. Југословенски пројекат постао је идеологија (Nikolić, K., 2017) коју упорно форсира једино монарх Александар Карађорђевић уз подршку странака на чији је рад имао огроман утицај. Он је, том приликом, с правом рачунао на традиционалну монархистичку оријентацију становништва, на лојалност репресивног државног апарата и вешту манипулацију медијском ситуацијом у земљи. Њену целину, као тешко одрживог пројекта, чинио је и искључиви и антисрпски национализам политичких и страначких представника Хрвата.

Временом је ситуација у друштву постала неподношљива, а увођење диктатуре и дефинитивна сегрегација идеологије интегралног југословенства из југословенског идеализма представљала је неповратни тренутак погрешног избора који је омогућио савремену сликовиту оцену о „југословенској лудачкој кошуљи Срба“ (Janjetović, 2022, str. 329).

Иако већ увелико компромитовано, није се одустајало од стратешког опредељења државе за југословенску националну интеграцију. Испоставило се да је њено једино упориште, упркос супротним очекивањима, била харизма и политичка делатност краља. Временом ће се и то упориште претворити у искључиву зависност на коју кидишу бројни опоненти, како они политички и страначки одмеренији, тако и они милитантни и екстремни. Атентат на краља Александра Карађорђевића у Марсеју 9. октобра 1934. године био је трагичан ударац пројекту југословенске нације, али и упозорење да је идентитет Срба у Краљевини Југославији угрожен. Било је потребно скинути идеолошку копрену и, најпре обазриво, а потом све одлучније, обновити српство. Свака обнова идентитета, колико год декларативно тежила повратку на традиционално заборављене вредности, јесте процес који носи са собом рефлексију савремених идејних и идеолошких струјања. Он је могао да буде и позитиван и негативан, али је најчешће, услед нејасних и недоречених опредељења, био антиномичан. Као последица ове неодређености нудила се ситуација да су представе о прошлости надмашиле историјски значај догађаја на који се односе. Могуће је да је зато и прошлост Срба често била „историја иза имена“ (Pavlović, 2004).

НАЦИОНАЛНА ИНИЦИЈАТИВА И СУОЧАВАЊЕ ГЛЕДИШТА

Свега неколико дана пре трагичног атентата, испоставиће се да је Милош Црњански покренуо часопис *Идеје*. И премда је „време краља Аце изгледало лепо“ (Екмећić, 2021, str. 505), а атентат на њега „краткорочно збио редове“ (Isto, str. 514)

становништва, пораз интегралног југословенства („фатаморгане“) (Isto, str. 506), односно државног пројекта националне идеје, бесповратно је покренут. Свестан ове околности, упркос почетној реторици која је то вешто прикривала мимикријом лојалности према званичној идеологији, Црњански је у уводном и у једном програмском чланку првог броја часописа за књижевност, политичка и друштвена питања, кроз прозивање „рационалистичког приступа“ (Crnjanski, 1934a, str. 1), намеравао да подстакне „мистична очекивања“ (Isto, str. 1) и потрагу за обновом емоције. Мистика и емоција, у синергији, требале су да подстакну долазак „времена националних идеја“ (Isto, str. 2). Овај долазак, с обзиром на то да је постојала „пукотина у српском националном јединству“ (Екмеčić, 2021, str. 518), требало је да превлада, односно, фигуративно речено, да је затвори. „Апатија“ (Crnjanski, 1935a, str. 1) и „саботажа“ (Isto, str. 1) националног идентитета биле су видљиве на сваком кораку. Тај процес био је једино могућ кроз обнову „хиљадугодишње културе“ (Crnjanski, 1934b, str. 1) чији је првобитни и неприкосновени експонент био Сава Немањић. Он је „творац српског национализма“ (Stanojević, 1934, str. 1) и његов утемељитељ на „начелима социјалне правде и националне етике“ (Crnjanski, 1934b, str. 1). Тако формиран „национализам“, прихватио је контекст да су „народност и раса синоними“ (Maleš, 1935a, str. 2). У времену када се национално осећање обликовало на овај начин – међуратни период – и када су се књижевни ауторитети залагали за „расну уметност“ (Pandurović, 1935, str. 2) у којој је „свака раса национална“ (Maleš, 1935b, str. 3) и у којој „расна снага ствара нацију“ (Stefanović, 1935a, str. 5), симпатије према расно-националном одређењу доводиле су у питање традиционална поимања државе, идеологије, савезништва и заједничких међудржавних интереса. На овај начин уобличен национализам посматрао је друге националне идеје са становишта претње јер је њега стварала расна предодређеност која говори о „супериорним и инфериорним расама“ (Isto, str. 4). Тако егоистично настројен, представљао је еманацију тренутног међусобног односа, са једне стране „идеализма“ коју је, својом човекољубивом поруком преносило хришћанство и њена институција – црква, и са друге стране „грубог реалног живота и бруталног материјализма“ (Stanojević, 1934, str. 1). Међусобно условљени, ови принципи су, у различитим историјским тренуцима, испољавали доминацију једног над другим, без посустајања у намери, сваког од њих, да надвлада онај други. Преплитање идеализма и реалности, дакле, обликовало је идентитет народа.

У том процесу од пресудне важности за опстанак били су састав друштва и организација државе. Постојећи идеали о развоју демократије, коју су заговарали српски интелектуалци још од времена Владимира Јовановића и Уједињене омладине српске (Marković & Savin, 2017) и који су је темељили на „патетици“ (Vujić, 1935a, str. 3) просветитељства да је знање моћ, постали су депласирана демагогија, „демократски фетишизам“ (Nikolić, M., 1935, str. 3) и неуспешна апотеоза индивидуализму који је био чинилац разградње државног суверенитета и националног јединства. „Криза демократије“ или „одурна демократија“ (Crnjanski, 1935b, str. 1) у коју је свет, у овом тумачењу, а услед тектонских економских поремећаја од 1929. године, заглибио свој стратешки концепт геополитичке равнотеже моћи, била је условљена бројним „сопственим противречностима“ (Mirković, 1936, str. 7) које су довеле до неуспеха принципа представничке власти. У њему је народ, преко контролисаних и инструментализованих

избора, бирао своје представнике. Они су, уместо да заступају интересе оних које представљају, постали „играчка моћних политичких фактора иза којих је стајала моћ капитала“ (Stefanović, 1934, str. 1). Ова моћ је „растројила народно представништво“ (Nikolić, M., 1935, str. 3) и нарушила суверенитет народа, док је њихову политичку вољу свела на манипулативно средство и „обману која годи сујети“ (Nikolić, M., 1935, str. 3). Игнорисана је констатација да је „погрешно схваћена идеја“ (Nikolić, P., 1935, str. 249) парламента „једини узрок појаве идеје о сталешком парламенту“ (Nikolić, P., 1935, str. 249). Наратив о „растројеном парламенту“ је указао да је у САД дошло до узурпирања власти. Огромна овлашћења предата су председнику, што је, према оцени овог концепта, довело до државног система који је постао проста „мешавина фашизма и бољшевизма“ (Nikolić, M., 1935, str. 3). Трагање за излазом из овог „сумрака демократије“ постало је императив очувања нације и њене државе. Отклон је отпочео са тумачењем да су Русо и Робеспјер „сентиментално-реторски целати револуције“ (Vysheslavtsev, 1935, str. 3), а никако мислиоци перфектне владавине народа и њихове слободарске револуционарне борбе. Понуђен је концепт сталешког друштва и корпоративног система организације државе. Интересантно је да му је плуралистичку легитимност (Avramović, 1994, str. 152), која није декларативна већ уреднички опредељујућа јер одбацује једноумни памфлетизам, дао супротстављени полемички став који га је одбацивао са надом да ће криза демократије бити решена њеним очувањем путем „реформе“ (Political controversy, 1935, str. 2).

Упркос идеји очувања демократије, сталешко друштво и корпоративна држава су истински носиоци слободе народа и оптимално обезбеђују институционално представљање њихових интереса. Сталежи уместо класа и партија (Crnjanski, 1935c, str. 1), била је снажна порука ових нових политичких начела уз инсистирање на њиховом аутохтоном путу у односу на друге корпоративне државе. Колективистички концепт одбацио је индивидуализам, а било какву потребу за личним усавршавањем која, притом, није доприносила друштву као органској целини је стигматизовала. Цензура је преиспитивала сваку форму стваралачког израза, посебно индивидуалног чина правдајући је потребом очувања јединства нација. При овом учењу, које се све више кристалисало као путања обнове националне идеје Срба, „злочин индивидуализма“ (Vysheslavtsev, 1935, str. 3) није смео да замени социјализам као облик „социјалне тираније“ (Isto, str. 3) и „злочина“ који је „несравњено ужаснији од индивидуалнога“ (Isto, str. 3). Социјализам, тачније марксизам (један од синонима „доктринирани снобизам“ [Tontić, 1935, str. 6]), као крајњи изданак процеса пропадања демократије, „научног фетишизма“ (Najdanović, 1935a, str. 1) и духовног посрнућа јер истиче „апокриф“ (Popović, J., 1935, str. 3) да је религија опијум за народ, био је још погубнији и разорнији за развој нације. Марксистичка пропаганда је најделотворније идеолошко оруђе које наноси велику штету националном идентитету. „У њој свега има а највише непријатељства, мржње, подлаштва према свему што је наше, расно наше, наше по традицији, наше по духу“ (Crnjanski, 1935d, str. 1). Њен пораз, односно његова „ликвидација“ (Rajajić, 1935, str. 3), од виталног је интереса за српски народ и представља „осећај националног тријумфа“ (Crnjanski, 1935e, str. 1). Овај осећај није подразумевао „фашистичку доктрину“ (Nikolić, Š., 2011, str. 161) за шта је оптуживан у магновењу сопствених шовинистичких и сепаратистичких очекивања тужиоца из

Црне Горе, али је трагао за отвореним испољавањем српског националног достојанства које тражи сопствени пут и покушава да одоли актуелним идеологијама.

Успех националног достојанства у супротстављању надирућим социјалним идеологијама, нарочито је био важан међу студентском омладином. Тамо је, тих година, било највише присталица левичарских идеја и пропагатора совјетске револуције. Требало је онемогућити њихов додир са марксистичком, односно социјалном литературом која је „затрвала нашу омладину“ (Popović, M., 1935a, str. 4) и која је тежила да прерасте у својеврстан „социјални мит“ (Najdanović, 1935b, str. 2) који је, опет, требало да постане животни и друштвени катехизис. Међу студентима је покренуто „национално буђење“ (Popović, M., 1935b, str. 6) као одговор на комунистичке студентске демонстрације и као подршка процесу патриотског окупљања, односно неговања „здравог реалног национализма“ (Popović, M., 1935c, str. 2). У почетку је овај здрави национализам означаван као обнова југословенства, односно „неонационализма и догме“ (Proclamation of the Yugoslav Action, 1935, str. 6), како је истакнуто у прогласу тзв. Југословенске акције међу студентима. Касније, у време мајских избора 1935. године, јасно се истиче да је на сцени „подземни рат против српства“ (Crnjanski, 1935f, str. 6), о којем у име заједништва није смело да се говори. Одлучан одговор на ове изазове и узурпације био је коначни заокрет према „чисто српском гледишту“ (Crnjanski, 1935g, str. 1), односно очување интереса Срба и по цену југословенског дезинтегрисања јер је то значило престанак „српског одрицања“ (Nikolić, Ђ., 2011, str. 55). Било је ово, у том историјском тренутку, дефинитивно одбацивање становишта да је српски национални интерес „тежња за својом и југословенском самосталношћу“ (Cvijić, 1908, str. 54) и да је „југословенство једини истински национализам“ (Malin, 1935, str. 113).

Упоредо с тим, проблем литературе и уопште ондашње издавачке делатности био је значајан и испољавао се нарочито кроз мањак штампања квалитетних дела, а под њима се подразумевала литература са националном еманципацијом. Уместо организованог и планског штампања књига, тадашња јавност је била сведок пуког „растурања књига“ (Grol, 1935, str. 5) које су спроводили утицајни идеолошки центри. У таквој ситуацији „омладина остаје књижевно штура и неосетљива“ (Vinaver, 1935, str. 5), односно веома подложна разнородним идеолошким и политичким утицајима који су могли да угрозе њихов патриотски став. Тај процес наслућује интелектуалну анархију због које друштва пропадају јер нису стратешки, нити у државном, нити у националном смислу, опредељена. Да би се то избегло, потребно је радити на стварању дисциплиноване организације друштва. Носећу улогу у том процесу треба да има национално опредељена омладина, а за тај образац, као пример, представљена је „обнова националног бића“ (Schlegel, 1935, str. 4) омладине у Немачкој која је, наводно, наступила са „револуционарном 1933. годином“. Тада је „почела вера у нешто ново“ (Isto, str. 4) насупрот безидејности „уморних људи са запада“ (Vujčić, 1935b, str. 2). Оно је сликовито спојило прошлост, садашњост и будућност. Тај нови национални наратив захтевао је одлучно супротстављање сваком утицају који је могао да наруши његов развој. Нарочито је на удару ове визије била стваралачка делатност, а последица тога било је уподобљавање уметничких дела и одстрањивање неподобне литературе. Национално опредељена омладина, одбацујући сваку другу

идеолошку алтернативу, кренула је у уништење неприхватљивих дела, без обзира на њихов аутентични класицизам. Нови поглед је превагнуо и покренут је такмичарски дух у којем су најуспешнији они који покажу највиши ниво мржње према „лажном модернизму“ (Stefanović, 1935b, str. 3). У подршци овој „националној револуцији“ одлучујућу улогу имао је вођа, а његов панегирик био је тражен и у стварању новог друштвеног искуства Срба. У њој вођа, односно личност која је „предодређена, ограничена, јасна, прецизна“ (Poročić, L., 1935, str. 1), предводи „масу која га рађа да га слуша... бира да јој заповеда... има да га обожава“ (Isto, str. 1). Народ који је носилац овакве јединствене културе треба да има „епско“ утемељење. Оно се проналази у „соколству“ које је „расна особина нашег народа“ (Sokol idea is our racial trait, 1934, str. 3). На овој основи почива темељ здраве националне (Malović, 2008) „еугенике“ (Stefanović, 1936, str. 90) у којој је „динарски тип човека... судбински одређен да својим високим расним квалитетима ствара“ (Isto, str. 91) и нове културне вредности и државну организацију.

Уколико сагледамо концепт овог националног учења, приметимо јасне узоре који су проистицали из анализе националних револуција и критике социјалних (само)обмана марксистичке идеологије, с намером продубљивања сопствених националних ставова. Индивидуализам, односно слободни појединац као носилац владајућих идеологија, критикован је са становишта губљења националног идентитета који захтева масовну подршку (Ekmecić, 2021). То је довело до тренутка када се „либерализам и демократија гасе“ (Jovanović, 1935, str. 357). Њихово постепено нестајање условљава јачање државе као супротстављеног принципа, које зависи искључиво од политичке воље народа. Таква држава се не ослања на поделу власти већ на њеном јачању и појединачном свођењу. То је тип „заповедничке државе“ (Isto, str. 360) која на „своме врху мора имати једног старешину – вођу“ (Isto, str. 360). Ова националсоцијалистичка идеологија као реанимација „цезаропапизма“ (Mirković, 1936, str. 3) тежи победи „силе над правдом“ (Isto, str. 3). Она, према тврдњи Слободана Јовановића, напушта тековину тзв. законодавне улоге парламента у којем се „више збори него твори“, и он долази у „подређен положај према влади“ (Jovanović, 1935, str. 361). Влада постаје одређујући фактор државе, а њена моћ се заснива на искључивој контроли медија чија је улога, у овом устројству државе, одлучујућа подршка власти. „Ми живимо у једном времену, када све треба радити према једном плану који долази одозго, као што привредни систем треба да буде управљан по таквом плану, по њему и штампа треба да буде управљана“ (Isto, str. 361). Овој пропагандној шеми треба да је подређен и Универзитет, нарочито друштвене науке, чија сврха рада треба да буде у подршци званичној националној идеологији државе. Другачије становиште се не сме толерисати и патриотски је задатак његово инкриминисање. Тзв. научна непристрасност је дискутабилна, а притом држава „не живи од ње, него од вере у националне идеале“ (Isto, str. 362). Очување националних идеала негује се кроз челични морал који се најуспешније ствара у војсци која „открива право биће народа“ (Isto, str. 362). Овако формирано друштво почива на органској повезаности без институционалних обавеза и лажне одговорности. То друштво чува ред и дисциплина која настаје „хипнотисањем масе кроз касарну, школу и штампу“ (Isto, str. 363). На овај начин формирано „фронтовско расположење“ (Isto, str. 363)

ствара најширу националну солидарност. Геополитичка стварност ове идеологије, представљена у Трећем немачком рајху, сматрао је Слободан Јовановић, подсећа понајпре на оживљавање „полицијске државе“ (Isto, str. 366). Он је, следећи своја естетска опредељења (Milosavljević, B., 2011, str. 658), био њен противник, између осталог и зато што је за њега национални карактер био дело „индивидуалистичког динамизма“ (Milosavljević, B., 2013, str. 205). Овај динамизам могао је да проузрокује претенциозне склоности приликом излагања сопствених политичких становишта, које нису толерисале критику. На тај начин би се парламентаризам свео на бесциљне препирке и говор мржње без икаквих политичких помака у правцу побољшања националних и државних интереса. Ако томе придодемо констатацију да је српска политичка елита била склона једностраним и претераним одлукама јер су политичари били „или исувише савитљиви или сувише крути“ (Jovanović, 2013, str. 581), јасно је да је представничка демократија била у озбиљном проблему да функционише. То је ишло до граница постављања оправдане сумње у њен развој. Премда критика слабости парламентаризма није била сувисла (Jovanović, 1935, str. 417), криза демократије настала услед „преврата у идејама“ (Jovanović, 1935, str. 431) много је дубља, јер „вера када се у једну идеју изгуби, тешко се повраћа“ (Isto, str. 417). То је представљало покретачку енергију и охрабрење за обновом менталитета рајинског (видети: Cvijić & Andrić, 1988) или ропског (Drainac, 1935) потчињавања према ауторитету јер је он одбацивао одговорност и тражио начин политичке зависности. Њему је концепт конкретне и јасне господарске субординације био много примеренији. То је нудила „држава масе“ (Jovanović, 1936, str. 506) у којој је владао колективистички дух заснован на искључивој пропаганди националног поноса.

ПОТРАГА ЗА ЕПИЛОГОМ

Био је то, уколико тражимо след Јовановићевог промишљања, обележеног „уметничким стилем у науци“ (Pektorski, 1935, str. 133) – тоталитаризам који „не зна за моралне изборе и не допушта слободу избора“ (Milosavljević, B., 2012, str. 141–142, видети и: Jovanović, 2006). Он се руководи „опсесивном унутрашњом самопринудом која обезбеђује тиранију логике“ (Arendt, 1996, str. 614) и одбацује слободу промишљања. Обнова националног интереса на овом узору, као евентуалном победнику у надигравању са развојем „истинских демократских схватања, социјалне и економске уравнотежености... духа потпуне националне и верске толеранције“ (Magarašević, 1936, str. 122), трагала је за масовном подршком и инсистирала на јединству, нарочито у предстојећим неизвесним геополитичким временима. То јединство могло је да претпостави, али није имплицирало опонашање негативних узора попут примене „гетоизације“ (Arendt, 2008) над сународницима Краљевине Југославије који су били друге националности. С друге стране концепт реформе демократског друштва се суочавао са проблемом друштвене шизофреније услед неусклађености прокламованих принципа и њихове „изопачене“ (Deleuze, 2007, str. 436) примене у којима су доминирале „мрачна перспектива“ (Keane, 2015, str. 302) и „декаденција медија“ (Isto, str. 302). Неки су у тим проблемима, позивајући се на књижевне визионаре, видели „нови средњи век“. Он са собом доноси ново друштво које „није клуб у ком се води

слободна дискусија, већ је нова црква са својим јеванђељем, било да је то јеванђеље Маркса, Мусолинија или Хитлера“ (Jelačić, 1936, str. 17). Оваква раскршћа друштвених ставова проистицала су из промишљања идеја, идеологија и националних становишта. Њихово суочавање доводило је до (под)свесног каналисања ставова. Због одговорности са којом су при том процесу били суочени, ставови су били принуђени да избегавају острашћен приступ и пароксизам приликом националног представљања. Последица тога били су и „недовољно формиран и заокружени ставови“ (Malović, 2008, str. 95) у којима је нација и национална држава остала „недостижна илузија“ (Osterhamel, 2022, str. 650). То је у симбиози упркос конфузном мисаоном простору који утиче на „збуњеност савременика“ (Milosavljević, O., 2010, str. 563) у историјском тренутку уочи новог светског сукоба, довело до свођења нацификације српског друштва на маргиналну заблуду која није имала упориште у јавности.

Saša S. Marković¹
University of Novi Sad,
Faculty of Education
Sombor (Serbia)

THREATENED IDENTITY AND CHALLENGES OF THE NATIONAL REVIVAL OF THE SERBS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The Yugoslav experience of the Serbian national idea in the mid-1930s was seriously undermined. The assassination of King Aleksandar Karađorđević was an event that, after the rebellious response of loyalty, irreversibly initiated the search for the revival of the national idea and its racing modern European models. Since the international geopolitical situation witnessed the process of the failure of the Peace Treaty of Versailles, new national positioning occupied the attention of the Serbian intellectual elite. This paper presents the development of the ideas of national revival through combining formerly valid standpoints which, on the one hand, encourage the development of the collectivist type of society and, on the other hand, the redefinition of the individual approach in the existing standpoint about democracy. Their contradicting views affected pluralism, but there was also a threat of exclusive reflexions being transformed into antagonism.

Keywords: Serbs, revival, nation, democracy, society, collectivism

(UN)FULFILLED ORIENTATIONS

State unity, legal unification and Yugoslav national integration were the leading affirmation of the political and intellectual elite of Serbia during the liberation wars of the Kingdom of Serbia until 1918 (Đorđević, 1991). Its final outcome was not disturbed even by certain nuances of the population, often rather tense and marked by “little unity in the past” (Belić, 1991, p. 59). The people, faced with real circumstances that proved widespread Serbophobia, often characterized by numerous crimes (Reiss, 2014), were not firmly convinced in Yugoslav intellectual idealism and its persistent affirmation.

The victorious outcome of the Great War, shadowed by enormous casualties, still encouraged the atmosphere in which the feeling prevailed of return to the so much desired peaceful everyday life (Radojević & Dimić, 2014). It suppressed real doubt in the uncertainty of unity

---

¹ milnik.markovic@gmail.com

and mistrust due to hardly surmountable war experiences, and encouraged the smouldering hope that the great state and numerous populations are a decisive factor in preventing great powers from war aspirations towards Serbs, as well as the success of more permanent peace.

However, this glimmer of hope did not transform in the desired direction. Already with the enactment of the Vidovdan Constitution in 1921, while this way had no alternative, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes largely lost its democratic capacity and directed the development of parliamentarism towards long, but unfinished discussions and deepening of national, constitutional and state-legal contradictions. The Yugoslav project became an ideology (Nikolić, K., 2017) persistently promoted only by King Aleksandar Karađorđević, with the support of the parties whose work he substantially influenced. On that occasion he rightfully counted on the traditional monarchist orientation of the population, the loyalty of the repressive state apparatus and skilful manipulation with the media situation in the country. Its unity, as a project difficult to sustain, was also made of exclusive and anti-Serbian nationalism of political and party representatives of the Croats.

With time, the situation in society became unbearable, while the imposition of the dictatorship and definitive segregation of ideology of integral Yugoslavism from Yugoslav idealism constituted an irreversible moment of the wrong choice that ensured a modern, graphic assessment of “Yugoslav straitjacket of the Serbs” (Janjetović, 2022, p. 329).

Although largely compromised, the state did not give up its strategic orientation towards Yugoslav national integration. It transpired that its only stronghold, despite opposite expectations, were the king’s charisma and political activity. With time, that stronghold will also turn into exclusive dependence targeted by numerous opponents, both those moderate in political and party terms, and the militant and extremist ones.

The assassination of King Aleksandar Karađorđević in Marseilles on 9 October was a tragic event for to the project of the Yugoslav nation, as well as a warning that the identity of the Serbs in the Kingdom of Yugoslavia was threatened. It was necessary to take off the ideological veil and, first cautiously and then more and more decisively, to revive the Serbian national sentiment. Any revival of the identity, no matter how it declaratively strives towards the return to traditionally forgotten values, is a process bringing along the reflexion of modern ideal and ideological trends. It could be both positive and negative, but most frequently, due to unclear and undefined orientations, it was antinomic. As a consequence of this indeterminacy, there were claims about this situation that the ideas about the past had exceeded the historical significance of the events to which they referred. That is why the past of the Serbs was often defined as “nameless history” (Pavlović, 2004).

NATIONAL INITIATIVE AND CONFRONTATION OF VIEWPOINTS

Only several days before the tragic assassination, as it turns out, Miloš Crnjanski launched the journal *Ideas*. Although “King Aleksandar’s era seemed nice” (Ekmečić, 2021, p. 505), and his assassination made people “close ranks in the short term” (Ibid., p. 514), the collapse of integral Yugoslavism (“mirage”) (Ibid., p. 506), or the state project of the national idea, had irreversibly begun. Crnjanski was aware of such circumstances, despite the original rhetoric that skilfully hid it by the mimicry of loyalty towards the official ideology. Therefore, in the

introductory article and in one programmatic article of the first edition of the journal for literature, political and social matters, by referring to “the rationalist approach” (Crnjanski, 1934a, p. 1), Crnjanski intended to encourage “mystical expectations” (Ibid., p. 1) and the search for the revival of emotion. Mysticism and emotion, in synergy, were supposed to encourage the onset of the “time of national ideas” (Ibid., p. 2). Since there was a “fissure in Serbian national unity” (Ekmečić, 2021, p. 518), this onslaught was supposed to prevail, i.e., figuratively speaking, to close it. “Apathy” (Crnjanski, 1935a, p. 1) and “sabotage” (Ibid., p. 1) of national identities were visible everywhere. That process way only possible through the revival of “thousand-year long culture” (Crnjanski, 1934b, p. 1), whose initial and inviolable exponent was Sava Nemanjić. He is the “creator of Serbian nationalism” (Stanojević, 1934, p. 1) and its founder on the “principles of social justice and national ethics” (Crnjanski, 1934b, p. 1). “Nationalism” formed in this manner accepted the context that “nationality and race were synonyms” (Maleš, 1935a, p. 2). At the time when national sentiment was formed in this manner – in the interwar period – and when literary authorities advocated for “racial art” (Pandurović, 1935, p. 2), in which “each race is national” (Maleš, 1935b, p. 3) and in which “racial power creates a nation” (Stefanović, 1935a, p. 5), sympathy for racial-national determination brought in question traditional understanding of the state and ideology, alliance and common inter-state interests. Nationalism formed in this manner observed other national ideas from the perspective of a threat because it was created by racial predetermination that speaks about “superior and inferior races” (Ibid., p. 4). So egoistically oriented, it also constituted the emanation of the current mutual relationship, on the one hand “idealism”, which was transferred by Christianity and church as its institution with its philanthropic message, and, on the other hand, “tough real life and brutal materialism” (Stanojević, 1934, p. 1). Mutually conditioned, these principles expressed domination over each other at different historical moments, without giving up the respective intention of prevailing over the other one. Interweaving of idealism and reality, therefore, formed the identity of the nation.

In that process, of crucial importance for survival were the composition of society and organization of the state. The existing ideals of the development of democracy, advocated by Serbian intellectuals ever since the time of Vladimir Jovanović and the United Serbian Youth (Marković & Savin, 2017), founded on the “pathetic” (Vujić, 1935a, p. 3) of the Enlightenment that knowledge is power, became misplaced demagoguery, “democratic fetishism” (Nikolić, M., 1935, p. 3) and unsuccessful apotheosis of individualism, which was the factor of the decline of state sovereignty and national unity. “The crisis of democracy” or “repellent democracy” (Crnjanski, 1935b, p. 1) into which the world, according to this interpretation, due to tectonic economic disturbances in 1929, plunged its strategic concept of geopolitical balance of power, was caused by numerous “own contradictions” (Mirković, 1936, p. 7) leading to the failure of the principles of representative power. In it, people, via controlled and instrumentalized elections, chose their representatives. Instead of advocating the interests of those they represented, they became “a toy of powerful political factors with the power of capital standing behind them” (Stefanović, 1934, p. 1). Such power “disturbed people’s representation” (Nikolić, M., 1935, p. 3) and affected people’s sovereignty, while reducing their political will to a manipulative instrument and “deception that appealed to vanity” (Nikolić, M., 1935, p. 3). The statement was ignored that “the misunderstood idea” (Nikolić, P., 1935, p. 249) of the parliament was “the only cause of the emergence of the idea

of the class parliament” (Nikolić, P., 1935, p. 249). The narrative about “the disturbed parliament” indicated that power was usurped in the USA. Huge authorizations were assigned to the president which, according to the assessment of this concept, resulted in the state system that became “a combination of fascism and bolshevism” (Nikolić, M., 1935, p. 3). Searching for a way out from this “twilight of democracy” became imperative of the preservation of the nation and its state. Deflection began with the interpretation that Rousseau and Robespierre were “sentimental-rhetoric executioners of the revolution” (Vysheslavtsev, 1935, p. 3) and by no means the thinkers of perfect rule of the people and their liberation revolutionary struggle. The concept of class society and the corporative system of state organization was offered. Interestingly, plural legitimacy (Avramović, 1994, p. 152), which was not declarative but editorially decisive because it dismisses single-minded pamphleteering, gave this concept an opposed polemic attitude that rejected it, hoping that the crisis of democracy would be solved by its preservation through “reform” (Political controversy, 1935, p. 2).

Despite the idea of preserving democracy, class society and corporative state are true carriers of people’s liberty, optimally ensuring institutional representation of their interests. Society strata instead of classes and parties (Crnjanski, 1935c, p. 1) sent a strong message of these new political principles, along with the insistence on their autochthonous road in comparison to other corporate states. The collectivist concept rejected individualism, while stigmatizing any need for personal specialization that did not contribute to society as an organic whole. Censorship re-examined every form of creative expression, particularly the individual act, justifying it with the need of maintaining the unity of the nation. In this teaching, which was increasingly crystallized as the revival road of the Serbian national idea, “the crime of individualism” (Vysheslavtsev, 1935, p. 3) could not replace socialism as a form of “social tyranny” (Ibid., p. 3) and “the crime” that was “incomparably more horrible than the individual” (Ibid., p. 3). Socialism, or more precisely Marxism (one of the synonyms of “doctrinarian snobbery” [Tontić, 1935, p. 6]), as a final outcome of the process of democracy decline, “scientific fetishism” (Najdanović, 1935a, p. 1) and spiritual decline because it emphasizes the “apocrypha” (Popović, J., 1935, p. 3) of religion as an opium for people, was even more dangerous and devastating for the development of the nation. Marxist propaganda is the most effective ideological tool that causes huge harm to the national identity. “There are all sorts of things in it, but mostly animosity, hatred, vileness towards everything that is ours, racially ours, traditionally ours and spiritually ours” (Crnjanski, 1935d, p. 1). Its failure, i.e., its “liquidation” (Rapajić, 1935, p. 3) is vital interest to the Serbian nation and constitutes the “feeling of national triumph” (Crnjanski, 1935e, p. 1). This feeling did not include the “fascist doctrine” (Nikolić, Č., 2011, p. 161), of which it was accused in the flash of its own chauvinist and separatist expectations of the accusers from Montenegro, but also searched for open manifestation of Serbian national dignity that called for its own road and tried to resist the prevailing ideologies of that time.

The success of national dignity in opposing the emerging social ideologies was particularly important among student youth. At that time, among student youth there were most followers of leftist ideas and propagandists of the Soviet revolution. It was necessary to prevent their contact with the Marxist, i.e., socialist literature that “poisoned our youth” (Popović, M., 1935a, p. 4) and tended to grow into a specific “social myth” (Najdanović, 1935b, p. 2) which, in turn, was supposed to become a life and social catechesis. “National awakening”

was initiated among the students (Popović, M., 1935b, p. 6) in response to communist student demonstrations and in support of the process of patriotic gathering, or pursuing “sound real nationalism” (Popović, M., 1935c, p. 2). In the beginning, this sound nationalism was labelled as the revival of the Yugoslav idea, i.e., of “nationalism and dogma” (Proclamation of the Yugoslav Action, 1935, p. 6), as it was emphasized in the Proclamation of the so-called Yugoslav action among the students. Later, during the election in May 1935, it was clearly stressed that there was an ongoing “underground war against the Serbian national sentiment” (Crnjanski, 1935f, p. 6), which could not be spoken about for the sake of unity. A decisive response to these challenges and usurpations was the final shift towards the “purely Serbian standpoint” (Crnjanski, 1935g, p. 1), or the preservation of the Serbs’ interests even at the cost of Yugoslav disintegration, because it meant the end of “Serbian renunciation” (Nikolić, Č., 2011, p. 55). At that historical moment, it was a definite rejection of the viewpoint that the Serbian national interest was “an aspiration for its own and Yugoslav autonomy” (Cvijić, 1908, p. 54) and that “Yugoslavism was the only true nationalism” (Malin, 1935, p. 113).

Concurrently, the problem of literature and the publishing activity of the time was significant and it was particularly manifested through the insufficient publication of quality works, which referred to the literature with national emancipation. Instead of organized and well-planned publication of books, the public of the time witnessed mere “distribution of books” (Grol, 1935, p. 5) carried out by influential ideological centres. In such situation, Y “youth remained inept and insensitive when it came to literature (Vinaver, 1935, p. 5), i.e., rather prone to various ideological and political influences that could threaten their patriotic attitude. That process hinted at intellectual anarchy due to which societies decline because they are not determined either in state or in national terms. To avoid this, it is necessary to work on the creation of a disciplined society organization. The bearing role in that process should be played by nationally oriented youth, and for such pattern, for example, “the revival of the national being” (Schlegel, 1935, p. 4) was presented for the youth in Germany that allegedly emerged with the “revolutionary year of 1933”. That is when “faith in something new began” (Ibid., p. 4) in contrast to the lack of ideas of “tired people from the West” (Vujić, 1935b, p. 2). This quaintly combined the past, the present and the future. This new national narrative demanded decisive opposition to all influences that might affect its development. Creative activity was particularly affected by this vision, the consequence of which was the impersonation of works of art and removal of unsuitable literature. Nationally oriented youth, while rejecting any other ideological alternative, started destroying unacceptable books, regardless of their authentic classicism. The new view prevailed and the competitive spirit was initiated, in which the most successful ones were those who showed the highest level of hatred towards “false modernism” (Stefanović, 1935b, p. 3). In supporting this “national revolution”, the decisive role was played by the leader, while his panegyric was also necessary in the creation of the new social experience of the Serbs. In it, the leader, or the person “predetermined, limited, clear, precise” (Popović, L., 1935, p. 1), leads “the crowd that is born to obey him... chooses to be commanded... must worship him” (Ibid., p. 1). The nation carrying such unique culture needs to have an “epic” foundation. It is found in “the Sokol movement” that is a “racial trait of our people” (Sokol idea is our racial trait, 1934, p. 3). This is the foundation of sound national (Malović, 2008) “eugenics” (Stefanović, 1936, p. 90) in which “the Dinaric man..., due to his high racial qualities, is predestined to create” (Ibid., p. 91) new cultural values and state organization.

If we look at the concept of this national teaching, we will notice clear causes resulting from the analysis of national revolutions and the criticism of social (self-)deceptions of the Marxist ideology, with the intention of deepening own national attitudes. Individualism, or a free individual as the carrier of the ruling ideologies, was criticized from the standpoint of the loss of the national identity that calls for mass support (Ekmečić, 2021). It led to the moment when “liberalism and democracy declined” (Jovanović, 1935, p. 357). Their gradual disappearance led to the strengthening of the state as an opposed principle, which depends solely on the political will of the people. This state does not rely on the division of power, but on its strengthening and respective reduction. It is the type of a “commanding state” (Ibid., p. 360) that “must have one head at the tope – the leader” (Ibid., p. 360). This national-socialist ideology as a reanimation of “Caesaropapism” (Mirković, 1936, p. 3) strives towards the victory of “force over justice” (Ibid., p. 3). As Slobodan Jovanović claims, it leaves the heritage of the so-called legislative role of the parliament in which “there is more talk than action” and thus it assumes “a subordinate position towards the government” (Jovanović, 1935, p. 361). The government becomes the determining factor of the state, while its power is based solely on the control of the media whose role, in such state organization, is to give decisive support to the authorities. “We are living in the age when everything should be done by a single plan coming from above, and just as the system of economy should be managed by that plan, the same refers to the press” (Ibid., p. 361). It is also necessary to subordinate the University to this scheme, particularly social studies whose purpose of work should be to provide support to the official national ideology of the state. No other standpoint must be tolerated, and its incrimination is a patriotic task. The so-called impartiality is debatable, while the state “does not live from it, but from the faith in national ideals” (Ibid., p. 362). The preservation of national ideals is pursued not only through steel morality most successfully achieved in the army that “reveals the true being of the nation” (Ibid., p. 362). A society formed like this relies on organic connection with no institutional obligations and false responsibility. Such society maintains order and discipline made by “hypnotizing masses through barracks, school and press” (Ibid., p. 363). The “front-based mood” (Ibid., p. 363) formed in this way creates the broadest national solidarity. Geopolitical reality of this ideology, presented in the Third German Reich, according to Slobodan Jovanović, reminds primarily of the revival of the “police state” (Ibid., p. 366). Following his aesthetic orientations (Milosavljević, B., 2011, p. 658), he opposed to the police state because, among other things, the national character was the result of “individualist dynamism” (Milosavljević, B., 2013, p. 205). Such dynamism could cause pretentious tendencies when presenting own political views that did not tolerate criticism. In this way, parliamentarism would be reduced to aimless arguments and hate speech with no political progress towards the improvement of national and state interests. If we add the statement that the Serbian political elite was prone to one-sided and excessive decisions because politicians were “either too flexible or too rigid” (Jovanović, 2013, p. 581), it is clear that representative democracy was seriously threatened in its functioning. It went as far as expressing justified doubt about its development. Although the criticism of the weaknesses of parliamentarism was not reasonable (Jovanović, 1935, p. 417), the crisis of democracy that began due to the “revolution in the ideas” (Jovanović, 1935, p. 431) was much deeper because “faith in one idea, when lost, is difficult to recover” (Ibid., p. 417).

It constituted the moving energy and encouragement for the revival of the subordination of the broad masses of people (see: Cvijić & Andrić, 1988) or slaves (Drainac, 1935) to the authority because it rejected responsibility and asked a form of political dependence. To it, the concept of specific and clear subordination to the master was more suitable. It was offered by the “state of the mass” (Jovanović, 1936, p. 506) in which the collectivist spirit prevailed, founded on the exclusive propaganda of national pride.

SEARCH FOR THE EPILOGUE

If looking for the sequence of Jovanović’s considerations, marked by “the artistic style in science” (Pektorski, 1935, p. 133) – it was totalitarianism that “does not know about moral choices and does not allow freedom of choice” (Milosavljević, B., 2012, p. 141-142; see also: Jovanović, 2006). It is guided by “obsessive internal self-compulsion that ensures the tyranny of logic” (Arendt, 1996, p. 614) and rejects the freedom of reflection. The revival of the national interest by this model, as a potential winner in the competition with the development of “true democratic understanding of social and economic balance... the spirit of national and religious tolerance” (Magarašević, 1936, p. 122), searched for mass support and insisted on unity, particularly in the forthcoming uncertain geopolitical times. This unity could be assumed, but did not imply the imitation of negative models, such as the application of “ghettoization” (Arendt, 2008) over the compatriots of a different nationality in the Kingdom of Yugoslavia. On the other hand, the concept of the reform of democratic society faced the problem of social schizophrenia due to the mismatched proclaimed principles and their “deviant” (Deleuze, 2007, p. 436) application, dominated by “dark perspective” (Keane, 2015, p. 302) and “media decadence” (Ibid., p. 302). Some people saw “the new Middle Ages” in those problems, citing literary visionaries. It brings along a new society that “is not a club with a free discussion, but anew church with its own gospel, no matter whether it belongs to Marx, Mussolini or Hitler” (Jelačić, 1936, p. 17). These crossroads of social attitudes derived from the reflections of ideas, ideologies and national standpoints. Their confrontation led to the (sub)conscious channelling of the attitudes. Because of the responsibility they encountered in that process, the attitudes were forced to avoid the aggressive approach and paroxysm in national representation. The consequence of it were “insufficiently formed and completed attitudes” (Malović, 2008, p. 95) in which the nation and the national state remain an “unattainable illusion” (Osterhamel, 2022, p. 650). In a symbiosis, despite the confused thinking space that affects the “confusion of contemporaries” (Milosavljević, O., 2010, p. 563) at the historical moment before the new world conflict, it led to the reduction of the Nazification of Serbian society to a marginal delusion that no longer had a stronghold in the public.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Arendt, H. (1996). *Origins of totalitarianism*. Moskva: Centrkom. [In Russian]
Arendt, H. (2008). *Banality of Evil*. Moskva: Izdatelstvo Evropa. [In Russian]
Avramović, Z. (1994). *Politics and literature in the work of Miloš Crnjanski*. Beograd: Vreme knjige. [In Serbian]

- Belić, A. (1991). *Serbia and the South Slavic question*. Beograd: Biblioteka grada Beograda. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1934a). Ideas. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 10, 3. 1. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-03. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1934b). Latin culture and Latin education from luxurious, coastal cities and of its rich churches, only sea foam remained for our people on the Adriatic coast. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 7, 13. 12. 1934, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1934-12-13. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1935a). Sabotage of the national. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 10, 3. 1. 1935, p. 1. [In Serbian] http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-03
- Crnjanski, M. (1935b). Mr. Novgorod. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 23, 23. 2. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-23. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1935c). Our parties also mean cultural provincialism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 23, 20. 4. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-04-20. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1935d). The weakness of our defence against Marxism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 14, 16. 2. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-16. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1935e). The victory of the nation over Marxism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12, 17. 1. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-17. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1935f). The tragedy of Serbia. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 24, 4. 5. 1935, p. 6. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-05-04. [In Serbian]
- Crnjanski, M. (1935g). Let's see how things stand from a purely Serbian interest. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 30, 15. 6. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-06-15. [In Serbian]
- Cvijić, J. (1908). *The annexation of Bosnia and Herzegovina and the Serbian problem*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije. [In Serbian]
- Cvijić, J., Andrić, I. (1988). *About Balkan psychic types, Selection of texts*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2007). *Anti-Oedipus, Capitalism and Schizophrenia*. Ekaterinburg: U-Faktorija. [In Russian]
- Drainac, R. (1935). *Democracy and fascism. Pravda*. [In Serbian]
- Đorđević, M. (1991). Serbia and the Yugoslavs during the 1914–1918 war. Beograd: Biblioteka grada Beograda. [In Serbian]
- Ekmečić, M. (2021). *Long Movement between Slaughter and Plowing*, Collected works, vol. 5. Novi Sad: Pravoslavna reč, Arhiv Vojvodine. [In Serbian]

- Grol, M. (1935). Books and writers. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. 17. 1. 1935, p. 5. [In Serbian]
- Janjetović, Z. (2020). Review of the monograph: Saša Marković, From accession to redrawing, Vojvodina in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/Yugoslavia 1918–1941. *Tokovi istorije*, 1, 328–331. [In Serbian]
- Jelačić, A. (1936). *The agony of a world*. *Nova Evropa*, 1, 14–22. [In Serbian]
- Jovanović, S. (1935). *From the history of political doctrines*, vol. 2. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona. [In Serbian]
- Jovanović, S. (1936). *State: State organization*, vol. 2. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona. [In Serbian]
- Jovanović, S. (2006). *American studies of totalitarianism*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Keane, J. (2015). *Democracy and media decadence*. Moskva: Izdatelski dom Višei školi ekonomiki. [In Russian]
- Magarašević, B. (1936). Matica srpska in the new days. *Letopis Matice srpske*, vol. 1, pp. 117–123. [In Serbian]
- Maleš, B. (1935a). Nationality and race. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 10, 3. 1. 1935, p. 2. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-03. [In Serbian]
- Maleš, B. (1935b). Saving our racial characteristics is our salvation. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 20, 30. 3. 1935, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-03-30. [In Serbian]
- Malin, F. (1935). Yugoslav realism. *Letopis Matice srpske*, vol. 1, pp. 110–115. [In Serbian]
- Malović, I. (2008). *Eugenics as an ideological component of fascism in Serbia in the 1930s Century*. *Sociologija*, vol. L (1), pp. 79–96. [In Serbian]
- Marković, S., Savin, M. (2017). Enlightenment stronghold of national romanticism. *United Serbian Youth. Nacionalni interes*, 2, 31–48. <https://doi.org/10.22182/ni.2922017.2> [In Serbian]
- Milosavljević, B. (2011). Slobodan Jovanović's participation in the initiation and operation of "Red", "Srpski reviews" and "Serbian Literary Herald". *Književna istorija*, vol. 43 (145), 637–661. [In Serbian]
- Milosavljević, B. (2012). Criticism of Rousseau's teaching in the work of Slobodan Jovanović. *Istorija srpske filozofije*, vol. 2 (139–185). Beograd: Evro-Giunti. [In Serbian]
- Milosavljević, B. (2013). National character, cultural and political pattern. *Nacionalni interes*, (3), 191–217. <https://doi.org/10.22182/ni.1832013.8> [In Serbian]
- Milosavljević, O. (2010). Contemporaries of fascism (1), Perception of fascism in the Belgrade public 1933–1941. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. [In Serbian]
- Mirković, M. (1936). The West lives in fear. *Letopis Matice srpske*, vol. 1, 1–7. [In Serbian]
- Najdanović, D. (1935a). Pen to the heart. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 13, 2. 2. 1935, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-02. [In Serbian]
- Najdanović, D. (1935b). Note I. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12a, 24. 1. 1935, p. 2. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-24. [In Serbian]

- Nikolić, Č. (2011). Political and ideological horizons of Miloš's Crnjanski novels, essays and newspaper articles. (Doctoral dissertation). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. [In Serbian]
- Nikolić, K. (2017). *A lost history – Serbia in the 20th century*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Nikolić, M. (1935). Ten-year-old remarks about democracy. Primedbe o demokratiji stare deset godina. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 14, 16. 2. 1935. p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-16. [In Serbian]
- Nikolić, P. (1935). The idea of a caste parliament has been historically demonstrated and practically implemented. *Letopis Matice srpske*, 9, 249–257. [In Serbian]
- Osterhamel, J. (2022). *The transformation of the world. A Global History of the 19th Century*. Novi Sad: Akademska knjiga. [In Serbian]
- Pandurović, S. (1935). Our literary problems. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 19, 23. 3. 1935, p. 2. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-03-23. [In Serbian]
- Pavlović, S. (2004). *Serbia, the history behind the name*. Beograd: Clío. [In Serbian]
- Pektorski, E. (1935). Slobodan Jovanović's studies in the history of political doctrines. *Letopis Matice srpske*, vol. 1, pp. 130–133. [In Serbian]
- Political controversy, Did the democratic system “survive”. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12, 17. 1. 1935, p. 2. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-17. [In Serbian]
- Popović, J. (1935). X, X, Z. and Jesus Christ. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12, 17. 1. 1935, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-17. [In Serbian]
- Popović, L. (1935). Hero and the Crowd. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 13, 2. 2. 1935, p. 1 Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-02. [In Serbian]
- Popović, M. (1935a). Youth communism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12, 17. 1. 1935, p. 4. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-17. [In Serbian]
- Popović, M. (1935b). Awakening of national students. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12a, 24. 1. 1935, p. 6. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-24. [In Serbian]
- Popović, M. (1935c). Causes of youth communism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 13, 2. 2. 1935, p. 2. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-02. [In Serbian]
- Proclamation of the Yugoslav Action, *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*, No. 14, 16. 2. 1935, p. 6. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-16. [In Serbian]
- Radojević, M., Dimić, Lj. (2014). *Serbia in the Great War*. Beograd: Srpska književna zajednica. [In Serbian]
- Reiss, A. (2014). *War reports from Serbia and from the Thessaloniki front*. Beograd: Geopolitika. [In Serbian]

- Rapajić, B. (1935). Against the deceptions of Marxism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 29, 8. 6. 1935, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-06-08. [In Serbian]
- Sokol idea is our racial trait. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 7, 13. 12. 1934, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1934-12-13. [In Serbian]
- Stanojević, S. (1934). On the occasion of preparations for the celebration of the 700th anniversary of the death of Saint Sava. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 8, 20. 12. 1934, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1934-12-20. [In Serbian]
- Stefanović, S. (1934). New nationalism and the corporate system. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 9, 27. 12. 1934, p. 1. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1934-12-27. [In Serbian]
- Stefanović, S. (1935a). Race and culture. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 22, 13. 4. 1935, p. 5. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-04-13. [In Serbian]
- Stefanović, S. (1935a). Race and culture, Part 2. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 23, 20. 4. 1935, p. 4. [In Serbian] http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-04-20
- Stefanović, S. (1935b). Book burning comment. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 30, 30. 3. 1935, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-03-30. [In Serbian]
- Stefanović, S. (1936). On the racial issue as a cultural and national problem in Yugoslavia. *Letopis Matice srpske*, vol. 1, pp. 83–91. [In Serbian]
- Schlegel, V. (1935). German Nationalist Youth. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 17, 9. 3. 1935, p. 4 Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-03-09. [In Serbian]
- Tontić, M. (1935). Marxism among students. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 13, 2. 2. 1935, p. 6. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-02-02. [In Serbian]
- Vinaver, S. (1935). About his generation. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 12, 17. 1. 1935, p. 5. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-17, [In Serbian]
- Vysheslavtsev, B. (1935). Paradoxes of Marxism. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 10, 3. 1. 1935, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-01-03. [In Serbian]
- Vujić, V. (1935a). Our new nationalism and Europe. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 21, 6. 4. 1935, p. 3. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-04-06. [In Serbian]
- Vujić, V. (1935b). Our main spiritual problem. *Ideje za književnost, politička i društvena pitanja*. No. 18, 16. 3. 1935, p. 2. Available at: http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_0833799904969554DA96E0026F768924-1935-03-16. [In Serbian]